

עם נבל ולא חכם

ה' לה' תגמלו זאת עם נבל ולא חכם הלא הוא אביך קנך הוא עשך ויכנך: (דברים לב ו.)¹

ספרי דברים פרשת האזינו פסקא שט – על העבר ועל העתיד

"עם נבל ולא חכם". נבל - לשעבר. ולא חכם - לעתיד לבוא. כיוצא בו: "ישראל לא ידעי" (ישעיה א ג) - לשעבר, "עמי לא התבונן" (שם) – לעתיד.²

ומי גרם לישראל להיות מנובלים ומטופשים? שלא הוחכמו בדברי תורה.³ וכן הוא אומר: "הלא נסע יתך בם ימותו ולא בְּחֻקָּהּ" (איוב ד כא).⁴

"הלא הוא אביך קנך", שמעון בן חלפתא אומר: שאם היה חלש מלמעלה וגבור מלמטה, מי נוצח? שמה את יכול לו? וכל שכן שהגיבור מלמעלה והחלש מלמטה. וכן הוא אומר: "אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני האלהים כי האלהים בשמים ואתה על הארץ" (קהלת ה א).⁵

"הלא הוא אביך קנך", אמר להם משה לישראל: חביבים אתם לו, קנין אתם לו, ואי אתם ירושה לו. משל לאחד שהורישו אביו עשר שדות ועמד וקנה שדה אחת משלו, והיה אוהב אותה מכל שדות שהורישו אביו. וכן מי שהורישו אביו עשר פלטריאות ועמד וקנה פלטריא אחת משלו ואותה היה אוהב מכל פלטריאות שהנחילו אביו. כך אמר להם משה לישראל: חביבים אתם לו, קנין אתם לו, ואי אתם ירושה לו.⁶

שמות רבה כד א פרשת בשלח – מקריעת ים סוף ועד דורו של ירמיהו

ובים סוף מנין שהמרר? ... והיה אומר ראובן לשמעון: במצרים בטיט ובים טיט, במצרים בחומר ובלבנים ובים חומר מים רבים, הוי: "וימרר על ים בים סוף".⁷ ואחר כל הנסים האלו אתם גומלים לי בְּיָשָׁא. "הלה' תגמלו זאת עם נבל ולא חכם" - על דורו של ירמיהו אמר הפסוק הזה. "עם נבל" - שעשו נבלות ... למה? שלא היו חכמים, שנאמר: "עם נבל ולא חכם". אמר ר' שמעון בן חלפתא: אם יהיה הגבור שבגבורים למטה והחלש שבחלשין

¹ נבקש להתמקד בביטוי "עם נבל ולא חכם", אבל בהכרח נגלוש גם לחצי השני של הפסוק שמביע תמיחה ופליאה: איך זה תיעשו עם נבל ולא חכם אחרי שהקב"ה הוא "אביך קנך", עשה וקנה אתכם לעם וכוונן אתכם. תמיחה שמצויה כבר בפתיחת הפסוק: "ה-לה' תגמלו זאת", שעפ"י המסורה נכתב עם ה"א השאלה מוגדלת ונפרדת מ-"לה'". ראה פירוש רבי בחיי בן אשר על הפסוק שמתעכב על המיוחדות של ניקוד מילה זו "ה לה'". ויש הרבה "הלא" במשמעות של "הרי" במקרא, כגון: בראשית מב כב: "הלא אִמְרָתִי אֵלֵיכֶם לֵאמֹר אֶל תַּחֲטְאוּ בְיָדִי", בראשית פרק מד ה: "הלא זה אשר יִשְׁתָּה אֲדֹנָי בַּיָּד", שמות יד יב: "הלא זה הַדָּבָר אֲשֶׁר דִּבַּרְנוּ אֵלֶיךָ בְּמִצְרַיִם לֵאמֹר, בַּמִּדְבָּר כִּבְלֵי: "הלא אֲנֹכִי אֲתִנֶּךָ אֲשֶׁר רָכַבְתָּ עָלַי מֵעוֹדְךָ עַד הַיּוֹם הַזֶּה", ועוד רבים במקרא.

² בדרך זו של המדרש נוקט רש"י שמפרש את הפסוק כך: "עם נבל - ששכחו את העשוי להם: ולא חכם - להבין את הנולדות שיש בידו להטיב ולהרע". כך גם בפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) דברים: "עם נבל - ולא הבין כמה גבורות כמה נוראות נעשו לו. ולא חכם - על העתידות ליעשות להם בהיכנסם לארץ". וכך גם פתרון על הפסוק כשהוא נעזר בפסוק מירמיהו: "עם נבל ולא חכם, וכנגדו אמר על פי ירמיהו (ד כב): כי אָוִל עָמִי אוֹתִי לֹא יִדְעוּ בְּנִים סְכָלִים הֵמָּה וְלֹא נְבוֹנִים הֵמָּה וכו' - לא ידע לשעבר ולא התבונן לעתיד". בכל אלה, "נבל" הוא במשמעות הפשוטה של רוע וכפיות טובה - אינם זוכרים את הטובות שנעשו עמהם "אחורה", וממילא מאבדים את היכולת והחכמה לנווט ולצפות "קדימה". וכפסוק שגם הוא בשירת הפרשה: "זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור". הצורך ללמוד מהעבר על מנת להפיק לקחים לעתיד. אלא שמי שלא עושה זאת, לא מכונה כאן טיפש או כסיל, כי אם נבל.

³ ובגלגול דרשה זו בילקוט שמעוני ישעיהו רמז שפז: "שלא היו בונים בדברי תורה", כנראה בעקבות "עמי לא התבונן".

⁴ המשך הדרשה תוך ציטוט פסוק מספרות החכמה: ספר איוב, מציג גישה שונה. "יתרם" בפסוק היא חכמתם או דעתם (יתרום) והיא נסעה ונסחה מהם וסופם שיבלו וימותו טפשים. אין "יתרם" היינו מותָם מן הבהמה (סיכום פירושי רש"י, אבן עזרא ורלב"ג על הפסוק). על בסיס הפסוק באיוב הופך הדרשן את הסדר בפסוק. "הלא חכם" גורם ל"עם נבל". היעדר החכמה הוא שגרם לכם להתנבל. ואולי אפשר לחבר את שני הפירושים לשרשרת אחת תוך שימוש במשמעות הכפולה של "נבל": עם נבל שאינו מכיר תודה על העבר ולא לומד ממנו, מאבד את החכמה לצפות ולתכנן את חיינו קדימה וסופו ליבול. אפשר אפוא שהמקרא והמדרש עליו הם המקור הראשון לאמירה: "עם שאין לו עבר - גם עתיד אין לו" שמיוחסת לנפוליאון ובימינו ליגאל אלון.

⁵ כפי שכבר הקדמנו לומר בהערה 1, קשה לדרוש את חציו הראשון של הפסוק "עם נבל ולא חכם", בלי להידרש לרציונל שבהמשך הפסוק: "הלא הוא אביך קנך" (וגם בלי להתייחס לתחילת הפסוק: "ה לה' תגמלו זאת"). ר' שמעון בן חלפתא דורש רציונל זה לחומרה: תזכרו היטב מי הוא למעלה ומי הוא למטה. דרשה אחרת מצויה בבראשית רבה יב א על הפסוק "אלה תולדות השמים והארץ בהבראם" (שמה אגב יש ה"א מוקטנת במילה "בהבראם", ראו סיבתה בבראשית רבה שם סימן ב). על רקע מורכבות הבריא נקרא האדם אל להתחכם: "שמה יבוא אדם ויאמר אילו היו לי שלוש עיניים, אילו היו לי שלוש גללים היה יפה לי ... אלא: את אשר כבר עשוהו (קהלת ב יב) - כביכול מלך מלכי המלכים הקב"ה ובית דינו נמנין על כל אבר ואבר משלך ומעמידך על מכוך, שנאמר: הלה' תגמלו זאת עם נבל ולא חכם הלא הוא אביך קנך הוא עשך ויכונך". תפעל ותתנהג בפשטות ובתמימות על הארץ כפי שנבראה מגבוה ותימנע ממצב של "עם נבל ולא חכם".

⁶ הגישה כאן היא יותר רכה ונעימה. אתם קנין של הקב"ה, אז בבקשה אל תיגררו למצב של "עם נבל ולא חכם", אל תגמלו כך לה'. ראה המשך המדרש שם שישראל הם אחד משלושה דברים "שנאו קנין למקום", לצד התורה ובית המקדש. ברוח מפיסת זו אולי גם מדרש שמות רבה כד א שנראה בסמוך, אבל לא לפני שהוא נותן תוכחה ותזכורת היסטורית קשות.

⁷ ראה דברינו וימרו על ים סוף בפרשת בשלח, שם הרחבנו במדרשים ששופטים לחומרה את התנהגות בני ישראל בעת קריעת ים סוף. ולמרות שבקטע זה לא מזכיר הדרשן את הפסוק "עם נבל ולא חכם", נראה שהכל עניין אחד וכפי שהוא ממשך.

למעלה נוצח הוא וביותר אם יהיה הגבור למעלן והחלש למטה. על אחת כמה וכמה הקב"ה גבור שבגבורים למעלה ואתה בשר ודם למטה, אין אתה צריך להתבונן? הוי: "עם נבל ולא חכם".⁸

"הלא הוא אביך קנך הוא עשך ויכוננך". אם זכית: "אביך". כשם שהבן מתחטא עם אביו והוא עושה רצונו, כך אתם מתחטאים לפניו והוא עושה רצונכם. דבר אחר: אם "אביך" למה "קנך" ואם "קנך" למה "אביך"? אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום הוא מרחם עליהם כאב על בנים, ובזמן שאין עושין רצונו הוא רודה אותן כעבד. מה העבד בטובתו ושלא בטובתו משמש לאדוניו בעל כורחו, כך אתם תעשו רצונו של מקום בטובה ושלא בטובה על כרחכם.⁹

תרגום אונקלוס דברים לב ו

הָא קָדָם יְיָ, אֶתְיוֹן גְּמִלְיוֹ דְאֵא--עֲמָא דְקַבִּילוֹ אוֹרִיתָא, וְלֹא חֲכִימוֹ: הָלֵא הוּא אֶבְיָד אֶת דִּילֵיהּ, הוּא עֲבָדָךְ וְאַתְּ קִנְךָ.¹⁰

רמב"ן על הפסוק – אונקלוס לצד הפירוש ה'קלאסי'

עם נבל ולא חכם - ששכחו הטוב שעשה להם, ולא חכם - להבין את הנולד, שיש בידו להטיב ולהרע, לשון רש"י. ואונקלוס תרגם עמא דקבילו אורייתא, עשאו מן "נבל תבל" (שמות יח יח),¹¹ שפירש בו מלאה תלאה. יאמר, עם שנלאו בעשיית התורה, ולא יתחכמו שהיא לטוב להם כל הימים. וכן אמר "בגוי נבל" (פסוק כא) בעמא טפשא, שנלאו להיות חכמים או בעלי דת.¹² ורבי אברהם אמר: נבל במעשה, ולא חכם בלב.¹³ ולפי דעתי, העושה טובת חנם יקרא נדיב ומשלם רעה למי שהטיב עמו יקרא נבל ... אם כן יאמר הכתוב: הזאת תגמלו את השם על הטובות שעשה עמכם? עם נבל - שהוא משלם רעה תחת טובה, ולא חכם - לדעת כי לנפשם גמלו הרעה הזאת לא לאל.¹⁴

רבי בחיי בן אשר על הפסוק – מעלה יתירה

הלה' תגמלו זאת עם נבל. שהלאו עצמן בקבלת התורה, וכן תרגום: (שמות יח יח) "נבול תבול", מלאה תלאי. והוא דעת אונקלוס שאמר עמא דקבילו אורייתא ולא חכמו. ואם כן אין הלשון גנאי אלא מעלה יתרה.¹⁵

⁸ בדומה לקטע המקביל במדרש ספרי הנ"ל, אבל בחתימה ברורה: "הוי: עם נבל ולא חכם".

⁹ מדרש שמות רבה הוא פיתוח ברור של מדרש ספרי הנ"ל. הוא מוסיף את קריעת ים סוף ואת דורו של ירמיהו (בו חרב הבית, מוטיב שנראה עוד להלן) לרשימת "עם נבל ולא חכם". וגם את דרשת ר' שמעון בן חלפתא הוא חותם כאמור בפסוק זה. בה בעת הוא דורש את חציו השני של הפסוק "הלא הוא אביך קנך וכו'" לא כתמיהה ופליאה או רצינונל, אלא כהבטחה שמזכירה את נוסח התפילה: "אם כבנים, אם כעבדים" – נושא לו הקדשנו דף מיוחד בראש השנה. ראו מוטיב זה גם במדרש פסיקתא רבתי פסקא כז על הפסוק "צור ילדך תשי ותשכח אל מחוללך" שגם הוא בשירת הפרשה. וזה לשון המדרש: "... כן משה אומר: צור ילדך תשי (דברים לב יח) ... שמע לאביך שבשמים זה ילדך ונוהג בך כבן יחיד. ואם לאו, נוהג בך כעבדים. הלה' תגמלו זאת עם נבל ולא חכם הלא הוא אביך קנך - כשאתה עושה רצונו אביך ואתה בנו, ואם לאו על כרחך שלא בטובתך קונך ואתה עבדו וכו'". נעבור אל פרשני המקרא ונחזור ונתמקד ב"עם נבל ולא חכם".

¹⁰ אונקלוס מתרגם "עם נבל" "עמא דקבילו אורייתא", היינו העם שקיבל את התורה. המשך: "ולא חכמו", היינו שלא החכמו (להבין את התורה) הוא ברור ומתאים למדרש ספרי וחבריו לעיל. אבל כיצד ייתכן לומר ש"נבל" הוא מי שקיבל את התורה? להלן נראה מספר ניסיונות להתמודד עם תרגום מוקשה זה. כהצעה כללית וראשונית, אפשר שאונקלוס רומז כאן שבקבלת התורה היה איזשהו פגם. קבלה מהירה שלא לוותה בהקשבה מלאה ובחכמה. מעין הביטוי "עמא פוזא" בקבלת התורה שבגמרא שבת פח.

¹¹ דברי יתרו למשה: "נבל תבל גם אתה גם העם הזה אשר עמך כי כבד ממך הדבר לא תוכל עשהו לבדך".

¹² "נבל" אחר יש בפרשת השירה: "הם קנאוני בלא אל פעסוני בהבליהם ואני אקניאם בלא עם בגוי נבל אקעיסם", ושם מתרגם אונקלוס "עמא טפשא", היינו שבני ישראל ייענשו לא ע"י איזו אומה נאורה וכמה, כי אם ע"י אומה 'טפשה'. מכאן לוקח רמב"ן שגם "נבל" שבפסוק שלנו הוא עם טיפש "שנלאו להיות חכמים או בעלי דת". אך דא עקא, שאונקלוס מתרגם "גוי נבל" ל"עמא טפשא" בפסוק כא בשירה, לא תרגם כך בפסוק "עם נבל" והעדיף את "דקבילו אורייתא"! מה הוא רוצה לומר בזה?

¹³ רבי אברהם הוא כמובן אבן עזרא שמפרש על הפסוק: "נבל - במעשיו. ולא חכם - בלב. והנה כולו חסר במחשבה ובמעשה". בני ישראל אמרו "נעשה ונשמע" ואילו כאן מוכיח אותם משה שהם נבלים (או נובלים כפי שנראה) במעשיהם ולא חכמים במחשבה.

¹⁴ סוף דבר, רמב"ן מצטט את רש"י ואבן עזרא שפירשו את "עם נבל ולא חכם" כפשוטו ובדומה למדרשים לעיל, הוסיפו כל אחד נופך משלו ולא התמודדו עם תרגום אונקלוס (הדבר בולט בפרט לגבי רש"י שמרבה לצטט את תרגום אונקלוס). רמב"ן מצטרף אליהם כשהוא מביא את פירושו הוא "ולפי דעתי" אשר מדגיש את ה"נבל" לעומת ה"נדיב". אבל בתונו מנסה רמב"ן להתמודד עם התרגום של אונקלוס ומציע ש"נבל" הוא לא רוע, אלא נבילה וכמישה, כמו פרח נובל והוא מסתייע בדברי יתרו למשה: "נבל תבל". בני ישראל נלאו ונתלאו (מלשון תלאה, עייפות) בקבלת התורה ולא התאמצו להשכיל ולהחכים בה. ואנו נוסף על דבריו ולנסות להשיב על השאלה שבהערה הקודמת, שאונקלוס שבחר לתרגם בפסוק שלנו: "דקבילו תורה" ולא "עמא טפשא", עשה זאת על מנת ללמדנו שהיה פגם במעמד קבלת התורה. נראה גם שאונקלוס קורא את "עם נבל ולא חכם" ברצף וכעניין אחד ולא כשני דברים כפי שראינו במדרשים ובפרשנים הקלאסיים. אז לתרגם: עם טיפש שלא החכים, זה אותו רעיון בכפל מילים. אבל לתרגם שקבלו את התורה ולא החכמו, מחזק יותר את העניין האחד: קבלה פגומה - לקבלת התורה לא התלוותה החכמה.

¹⁵ בהמשך פירושו שם מזכיר רבי בחיי בן אשר את פירוש רמב"ן ולפיכך גם קטע זה נראה שנלקח מרמב"ן. אלא שרבי בחיי הולך עוד צעד מאד משמעותי קדימה והופך את הלאות והתלאה בתורה לדבר ראוי ומשובח כיגיעה ועמל בתורה. אך עדיין גם הוא יסכים שמיגיעה זו לא החכמו בני ישראל – יגעו אך לא ירדו לעומקה של תורה. גם ההסתמכות על "נבול תבול" של יתרו למשה לא

בכור שור דברים פרשת האזינו פרק לב פסוק ו

עם נבל: כמו "נבול תבול". לשון יגיעה, דמתרגמיני: "מילאה תלאה" והוא שם דבר - עם שיגעו בו להחזיר למוטב והוכיחו אותו כמה פעמים ולא חכם פעל, ולא החכים ... ועל ענין זה תירגם אונקלוס, "ולא חכימו". ויש לפרש: "ולא חכם", עדיין אינו חכם. אי - נמי נבל ממש.¹⁶

שמות רבה מב ח - ויפתוהו בפיהם ולבם לא נכון עמו

"סרו מהר מן הדרך אשר ציויתים" (שמות לב ח). אמר ר' שמעון בן יוחאי: י"א יום היו עם הקב"ה וכ"ט יום היו מתחשבים האיך לעשות את העגל ... ר' שמעון בן חלפתא אומר: שני ימים ... ר' יהודה בר' אלעאי אומר: יום אחד ... ר' מאיר אומר: אף לא יום אחד היה, אלא היו עומדים בסיני ואמרו בפיהם: נעשה ונשמע, ולבם היה מכוון לעבודת כוכבים, שנאמר: "ויפתוהו בפיהם ובלשונום יכזבו לו ולבם לא נכון עמו ולא נאמנו בבריתו".¹⁷

העמק דבר דברים פרק לב

"הלה' תגמלו זאת" - אמר על חורבן בית ראשון, וכי כך תגמלו לה' להכעיסו ולהשחית לפניו? ועל חורבן בית שני אמר: "עם נבל ולא חכם". אינו יכול לתמוה עליהם: הלה' תגמלו זאת? שהרי מכוונים לשם שמים! אבל הפלא שאתם עם נבל כתרגום אונקלוס "דקבילו אורייתא", היינו שלמדים ויגיעים בתורה המכשרת להיות צדיק ישר. ונבל הוא מלשון מדרש בראשית רבה פרשה יז: "נובלות חכמה של מעלה תורה, כך הובא בשם הגר"א ז"ל.¹⁸

שבת שלום
מחלקי המים

מים אחרונים 1: בדף זה נעזרנו רבות בעבודתו המקיפה של רפאל בנימין פוזן ז"ל 'פרשגן' על תרגום/פירוש אונקלוס לתורה. נכון למועד כתיבת דף זה, טרם יצא לאור הכרך על ספר דברים ותודתנו נתונה לבן המחבר, עמנואל פוזן ה"ו שהעמיד לרשותנו את חומרי המקור. יהי דף זה נר לזכרו של רפאל בנימין והוקרה למפעלו פרשגן על תרגום אונקלוס.

מים אחרונים 2: בעת העיון בפירוש רמב"ן לעיל, בפרט בניסיונו להסביר את תרגום אונקלוס: "עם נבל ולא חכם - דקבילו אורייתא ולא חכימו", בשילוב דברי העמק דבר לעיל, עלה בראשו הביטוי הידוע של רמב"ן בפרשת קדושים ויקרא יט ב: "והנה יהיה נבל ברשות התורה". נשאיר לשואבי המים להתבונן אם ניתן לקשר גם ביטוי זה לנושא שלנו.

ברורה כאן. האם הוא מרמז לכך שיתרו טעה ולא הבין את שיטתו של משה להנחלת התורה? ראה דבריני [פרשת מינוי הדיינים](#) בפרשת יתרו, בפרט דברי ר' יהושע ור' אליעזר המודעי במכילתא שם על "נבול תבול".

¹⁶ פירוש בכור שור (תלמיד רבנו תם, מחצית שנייה של מאה 12) קדם לרמב"ן וכבר הוא מביא את הפירוש ש"נבל" הוא מלשון יגיעה ע"ס תרגום אונקלוס בפרשת יתרו, אבל לא יגיעה בתורה ובעשייתה, אלא יגיעה (של הנביאים?) להחזיר את העם למוטב. כרש"י ואחרים שהזכרנו, אין הוא מתמודד עם הבעייתיות של הקטע "דקבילו אורייתא" בפירוש אונקלוס, אבל מתייחס לחלקו השני: "לא חכימו"! האם זו התעלמות מכוונת? האם היה הדבר פשוט בעיניו שקבילו באורייתא הוא תוכחה ומוסר? כך או כך, בא רמב"ן ומקשר ומרחיב ונעזר בפירוש זה להסביר את הקושי הגדול שבאונקלוס. האם ראה רמב"ן את פירוש בכור שור? על פי המחקרים האחרונים ([עודד ישראלי, רמב"ן ביוגרפיה אינטלקטואלית](#)) התשובה היא כן, ואם כך, יש להבין מדוע אין הוא מצטט אותו.

¹⁷ מדרשים לא מעטים מזכירים את אי נאמנותם של בני ישראל בשעת מעמד הר סיני. אמירתם "נעשה ונשמע" הייתה לא כנה וכבר שם חשבו לעשות את העגל! ראו דבריני [מי פיתה את מי בסיני](#) בפרשת יתרו וכן [האם הוחמצה השעה?](#) בפרשת כי תבוא. האם לכך התכוון אונקלוס כאשר תרגם "דקבילו אורייתא ולא חכימו", וכהצעתנו לעיל שיש לקרוא את המשפט כאמירה אחת אחידה ולא בשני פנים כמדרש ספרי רש"י? קבלת התורה הייתה פגומה משום שלא התלוו לה העיון והחכמה. ראו שוב גם הערה 13 לעיל לגבי פירוש אבן עזרא: "נבל - במעשיו. ולא חכם - בלב. והנה כולו חסר במחשבה ובמעשה".

¹⁸ במשפט האחרון מתייחס הנצי"ב (העמק דבר) לפירוש שמצוי במספר כתבים בשם הגר"א שמבוסס על מדרש בראשית רבה יז ה: "ג' נובלות הן: נובלת מיתה - שינה, נובלת נבואה - חלום, נובלת העולם הבא - שבת, רבי אבין מוסיף עוד שלושה: נובלת אורה של מעלה - גלגל חמה, נובלת חכמה של מעלה - תורה". "נבל" הוא מלשון "נובלת" והוא דבר ראוי וטוב (second best), בדומה למה שראינו לעיל בפירוש רבי בחיי בן אשר. אבל הנצי"ב שהכיר היטב פירוש זה הולך בדרך אחרת לגמרי. ראו דבריו שם פסוק קודם על "דור עקש ופתלתול": "הנה ידוע דחורבן ראשון היה בשביל עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים שהיה להכעיס להקב"ה, וחורבן בית שני חרב מפני שנאת חנם. וביארנו בספר במדבר לה לד שהיו עוסקים בתורה ועבודת ה', אך היה רוב שפיכות דמים לשם שמים, שהיו דנים את העובר על איזה דבר שהוא צדוקי ומסור ומורידין וכדומה. ובזה נעשה הנהגתם מקולקלת מאד. והכל לשם שמים! ... ועל דור חרבן בית שני אמר דור: עקש ופתלתול. שהוא הולך בעקשות ותועה מדרך השכל, ומפוטל הרבה מעורב ומסובך מעשים טובים עם מעשים רעים, וקשה להפריד הטוב מן הרע באשר הרע נעשו לשם שמים". וכל המוסיף על דברים אלה - גורע.